

dedikační nápisy v egyptských hieroglyfech. Město muselo být skutečným mezinárodním centrem, kde se shromažďovaly myšlenky i zboží. Ať již byly domácí a cizí složky, z nichž se skládala tato civilizace na středomořském pobřeží, jakékoliv, měly velký vliv na jihu, zejména v Palestině, tedy v oblasti, která byla zřejmě jen málo zasažena vyzařováním mezopotamské civilizace.

O Palestině toho víme více než o ostatních oblastech Předního východu, výjimkou jsou nejlépe dokumentované civilizace v Mezopotámii, Malé Asii a Egyptě. Bez nadsázky lze říci, že Starý zákon obsahuje zprávy, jejichž podrobnost a skvělá kvalita nemají soupeře. Osvětluje období po osmém století př. Kr. a s různým stupněm spolehlivosti i určité události předcházejících tří nebo čtyř staletí. Ale klíčové období, v němž by mohl být pozorován dopad mezopotamského vlivu (polovina druhého tisíciletí), není ve Starém zákoně pokryto žádným primárním pramenem. Později, když se projevil politický vliv rostoucí asyrské říše a když asyrští králové a Nabukadnezar II. přicházeli jako dobyvatelé, tentýž soubor textů poskytuje malý, ale významný počet odkazů na vlastní Mezopotámii. Vlivem kulturního rozdílu mezi oběma civilizacemi a neméně i vlivem polemických postojů bible nám dáva Starý zákon jedinečnou příležitost pozorovat Mezopotámii z vnějšku. V tomto ohledu obsahuje bible zmínky, které jsou mnohem objektivnější než například Hérodotovy cestopisné poznámky o Babylonii. Zatímco mezopotamský vliv na Starý zákon je buď sekundární (prostřednictvím Ugaritu nebo dalších, dosud neznámých prostředníků), nebo náhodný, Starý zákon sám byl prostředníkem, který na západ přenesl některé literární koncepce a kulturní rysy mezopotamského původu.

Nakonec je třeba upozornit na dosud nedocenenou úlohu helénistického Egypta, odkud se šířily mezopotamské ideje. Západ přejal z Egypta babylonskou astrologii a astronomii. Paralelně se šířilo asyrské umění, které samo bylo v této fázi vysoce synkretické, do Malé Asie a odtud do Řecka. Podobně přejala ceremoniál asyrského dvora Persie a prostřednictvím Sásánovců Byzanc a nakonec i Evropa. Neprozkoumané zůstávají kontakty helénistické Babylonie s Indií a dokonce i s Dálným východem.

Souhrnně lze říci, že velmi málo a pouze jen sekundárních kulturních úspěchů mezopotamské civilizace se zachovalo a začlenilo do vývojového proudu směřujícího na západ. To platí i o Egyptu, který je druhým představitel velkých a primárních civilizací starověkého Předního východu. Tím se dostává náležitý kontrastu zázračné síle světla, které mělo svůj původ ve vzdálených kopcích podél nejvýchodnějších břehů Středomořského moře.

Kapitola II.

Pojďme a postavme si město a věž!

(GENESIS)

Sociální složení
Ekonomika
„Velké organizace“
Město
Urbanizace

Základní charakteristikou mezopotamské sociální struktury je asi absence neekonomické stratifikace, jestliže pomineme výjimečný status krále a odhlédneme od postavení otroků, jichž bylo vždy málo a vlastnili je soukromníci. Toto tvrzení bude bezpochyby nutné poněkud pozměnit v případě specifických oblastí a časových období, kdy existují důkazy o cizích vlivech. Zvláště pozoruhodná je absence třídy válečníků, k níž často dochází v důsledku dobytí země cizinci. Některé rysy Babylonie na počátku druhého tisíciletí př. Kr. připomínají „feudalismus“, ale jejich nositeli jsou vždy královští úředníci. Ani kněží a učenci neměli zvláštní status kromě toho, že byli spojeni s chrámem, a mezi nimi a laiky neexistovalo žádné napětí. (O něco později rozebereme postavení krále a odlišíme babylonskou praxi od asyrské.)

Sociální složení

Je nutné odlišovat otroky patřící soukromníkům od nevolníků, kteří náleželi „velkým organizacím“, paláci nebo chrámu. Otroci v soukromém vlastnictví se buď narodili v domě vlastníka, nebo byli získáni koupí. Řidčeji byli podílem na válečné kořisti, která se rozdělovala mezi vojáky. Otroky se mohli stát dlužníci a jejich ženy a děti. Cizí otroci, hlavně mladé otrokyně, se dováželi kvůli svým dovednostem nebo jiným kvalitám. Zdá se, že alespoň ve starobabylonském období se otroci narození v domě těšili zvláštnímu postavení stejně jako domorodí otroci. Nejsou známy zákony ochraňující otroky před špatným zacházením a takové případy nejsou ani nikde zaznamenány. Útěky otroků byly vzácné.¹ Zvyk adoptovat otroky, kteří měli být osvobozeni po smrti svých starších adoptivních rodičů, když se o ně ve stáří pečlivě starali a poskytli jim vhod-

ný pohřeb, naznačuje, že vztah mezi otrokem a jeho pánem byl vztahem vzájemné důvěry a povinností. To jasně potvrzuje užívání terminologie pán – otrok v náboženské literatuře, které přesně vyjadřuje tento aspekt vztahu mezi bohem a člověkem. Ve starších obdobích se otroci značkovali jen vzácně, výjimkou byli otroci, kteří pravidelně utíkali, ale otroci měli patrně charakteristický účes. V některých oblastech však museli otroci pohybující se mimo dům svého pána nosit okovy na znamení svého otroctví. Původ otroka (domácí nebo cizinec) ovlivňoval jeho právní postavení několika způsoby, což je doloženo ve starobabylonských (zákoník Chamurapiho) a středoasyrských textech.² V novobabylonském období jsou často zmiňováni otroci, kteří měli na hřbetě ruky vypáleno jméno svého pána, a také adopce byly v tomto období velmi vzácné. To společně s dalším vývojem naznačuje určité změny ve vztazích mezi pány a otroky. Z textů novobabylonského období se dozvídáme, že otrokům bylo často dovoleno vydělávat si na živobytí za podmínky, že měsíčně odevzdají svému pánu určité množství stříbra (*mandattu*). Vlastníci dávali své otroky často vyučit výnosnému řemeslu, aby zvýšili jejich cenu, a v důsledku toho i svůj majetek.^{2a}

Soukromé domácnosti vlastnily jen malý počet otroků, což bylo částečně způsobeno specifickým charakterem vztahu otroků k vlastníkovi a částečně také nedostatkem zájmu o domácí průmyslovou výrobu, jež byla charakteristická pro obyvatele řeckých měst. Podobná výroba se na Předním východě

5. Jezdci na koních.

omezovala na velké organizace, což v konečném důsledku znamenalo, že se realizovala na úrovni velkostatku, sídla panovníka nebo boha. Obyvatelé mezopotamských měst neměli a ani netoužili vytvořit trh se zbožím nebo předměty jako oděvy, košíky nebo keramika, které by mohli otroci vyrábět v domě. Je jen velmi těžké určit konečný důvod nebo důvody tohoto postoje (viz níže, str. 102). (Osoby označované jako otroci krále nebo paláce měly postavení zcela odlišné. Bude o nich zmínka později v souvislosti s dalšími osobami s omezenou svobodou, které se objevují v podobném sociálním kontextu.)

Postavení svobodných lidí je v Mezopotámii dobře známé ve vztahu k jejich nejbližší rodině, ale je dosti mlhavé ve vztahu k dalším sociálním jednotkám. Z nespočetných právních dokumentů, od sumerského k seleukovskému období, známe jednotlivce jako otce nebo syna (vlastního nebo adoptovaného), jako bratra (ve sporech o dědictví) a jako manžela (ve svatebních a rozvodových smlouvách). Z těchto dokumentů můžeme čerpat informace o místních zvláštěnostech, historických změnách a přizpůsobování právní praxe specifickým sociálním vztahům. Většina právních aspektů těchto vztahů je opakovaně studována, přesto však je naše porozumění mezopotamské rodině zatíženo mnoha problémy. Příliš nám nepomůže ani akkadská příbuzenská terminologie. Sumerská terminologie naznačuje větší komplexnost, ale není tak dobře známá, aby umožnila plodné srovnávání nebo zkoumání různých vlivů na tuto oblast. Obecně lze konstatovat, že rodinná jednotka v akkadské Mezopotámii byla spíše malá a omezená, i když je jasné, že v nejstarších obdobích a v okrajových oblastech jižní Babylonie i v polovině prvního tisíciletí existovaly klany a kmenové organizace. V novobabylonském období se projevuje určitá míra rodového vědomí v tom, že se k identifikaci užívají rodová jména předků.³ Ne náhodou to souvisí s rostoucím důrazem na urozený původ, jenž se u určitých profesí objevuje již dříve.

Hlava rodiny měla jednu ženu. Pouze ve starobabylonském období slyšíme o druhé ženě nižšího postavení.^{3a} Většina našich informací pochází z textů starobabylonského období a hlavně z novoasyrských dokumentů a královských napsů. Důraz na panenství nevěsty se kladl pouze v novobabylonském období, pokud lze soudit z několika podrobnějších manželských smluv. To by naznačovalo, že v období mezi staro- a novobabylonským obdobím se vztahy mezi pohlavími změnily, a to vede k závěru, že ženy měly vyšší sociální postavení ve starších obdobích, kdy vystupovaly jako svědkyně a mohly se stát i písařkami. Na jihu dostával prvorozený syn výhodnější podíl z otcovského majetku a ve starobabylonském období byla činěna opatření zajišťující věno pro dcery a náklady na sňatky mladších bratrů. Obvykle bratři společně spravovali zděděná pole a zahrady, aby se zabránilo jejich drobení. Ve starších obdobích zůstávali často i se svými rodinami v otcovském domě. Cizí vlivy na tuto jednoduchou rodinnou strukturu lze snadno rozeznat v periferních oblastech jako Nuzi a Súsy, stejně jako se ve starší babylonské tradici udržely určité pozůstatky ještě

starších zvyků, např. významné postavení matčina bratra. Mezopotamská rodina se mohla rozšiřovat pouze adopcí, ale texty z okrajových oblastí od Sús k Ugaritu vypovídají o tom, že včleňování cizích lidí jako „bratrů“ (*adoptio in fratrem*) do rodinné struktury mělo zřejmě odlišný sociální a ekonomický rozměr.⁴

Je typické, že osoby bez závazků se v tomto sociálním systému řadily do kategorie uprchlíků – bezdomovců nebo zběhů – pro něž existuje v akkadštině řada termínů a kteří byli zřejmě schopni nějak se ve městech uživit, což dokazuje často se vyskytující osobní jméno *Munnabtu*, „uprchlík“.^{4a} Zpravidla však podobní lidé nehledali útočiště mezi obyvateli města, ale uchýlili se do velké organizace, pokud tam mohli uplatnit nějakou dovednost, nebo se připojili k lidem žijícím mimo městská sídliště. O významu a úloze venkovských sídlišť a jejich vztahu k městskému obyvatelstvu se zmíníme následovně.

Zůstává nejasné, do jaké míry město přijalo cizince, kteří nebyli jeho občany a rodáky.^{4b} Jejich status musel být diplomatický, to znamená, že závisel na jejich vztahu k paláci. Cizí vyslanci, obchodníci, političtí uprchlíci a další se mohli pohybovat pod královskou ochranou a mohli se dokonce stát členy královské domácnosti. Je pravděpodobné, že někteří cizinci se mohli usadit v *káru*, městském přístavu, který ležel za městem, a měli speciální administrativní, politické a sociální postavení. S institucí „dočasného pobytu“ nebo cizích rezidentů, která je známá ze Starého zákona, se v Mezopotámii setkáváme pouze na západě, když text z Ugaritu mluví o „občanech města Karchemiše s jejich družinou, jimž bylo povoleno usadit se uvnitř bran“.⁵ V těch obdobích mezopotamských hospodářských dějin, kdy většina zahraničního obchodu byla v soukromých nebo polosoukromých rukách (viz str. 76), byla pro cizí návštěvníky nebo obchodníky vyhrazena uvnitř městských hradeb zvláštní čtvrt (*bít ubári*), např. „Ulice lidí z Ešnunny“ v Sipparu. Doklady z Nippuru v perském období by mohly naznačovat, že cizinci a příslušníci některých sociálních tříd (a také řemeslníci) žili v oddělených čtvrtích nebo ulicích, protože se o nich říká, že na ně dozíral zvláštní úředník (viz str. 70). V této souvislosti je na místě ještě jedna poznámka o vztahu k cizincům: v Mezopotámii nápadně chybí koncepce a terminologie vztahující se k pohostinství. To je v protikladu k Starému zákonu, kde lze jejich výskyt vysvětlit kočovnickou minulostí. Nabízí se ale velmi poučné srovnání s Řeckem – nikoliv s Řeckem Homéra a jeho odrazem v literatuře, nýbrž s Řeckem *polis*, pro něž byla charakteristická nechuť k lidem, kteří nebyli občany některého města, a ekonomická i sociální diskriminace všech cizinců.

Protože v Mezopotámii rodinné svazky nefungovaly příliš efektivně a ve městech chyběly klanové svazy, převzaly jejich funkci jiné formy sdružování, které poskytovaly jednotlivci status a ochranu. Taková sdružení mohla být profesionální, náboženská nebo politická. Ta poslední byla v Mezopotámii bezpochyby nejvýznamnější, pokud lze nazývat politickým sdružením skupinu lidí, která žije společně v jednom městě a tvoří jednotku. Tímto typem sdružení se budeme zabývat podrobněji ve čtvrtém oddíle („Město“) této kapitoly.

O náboženských sdruženích v Mezopotámii víme velmi málo. V mezopotamských městech neexistovaly důvody, z nichž taková sdružení obvykle vznikala, což byla především péče o duše zemřelých formou obětí a rituálů a také pěstování kultů odlišných od oficiálně uznaných forem uctívání bohů. To však nevylučuje možnost, že se čas od času vytvářely svazky mezi lidmi, kteří se mezi sebou nazývali sluhové a služebnice určitého božstva a toto označení se objevuje i na jejich pečeti. Ale jestliže podobné svazky skutečně existovaly, nebyly formalizované a podle dostupných informací neměly ani velký sociální a ekonomický význam.^{5a}

Profesionální sdružení byla početná i významná. Specializace řemesel snad umožnila, aby vznikla tradice spojená s jednotlivými rodinami nebo klany, a dokonce i chrámy, podle toho, jak si to vynutila specifická ekonomická a sociální situace. V symbióze, která vznikla v průběhu urbanizace jižní Mezopotámie (viz str. 92), se z obvyklých ekonomických příčin konsolidovaly skupiny řemeslníků rozmanitého sociálního původu. Je nutné rozlišit sdružení řemeslníků a obchodníků, která připomínají cechy, od profesionálních skupin skládajících se z vysoce školených odborníků na zařikávání a věštění. Doklady o první skupině jsou velmi komplexní. Při zacházení s nimi je třeba být velice opatrný a vyhnout se užívání termínů a modelů západního původu. Ve starobabylonském období byly „cechy“ sládků, kovářů a ostatních řemeslníků organizovány jako skupiny vedené palácovým dozorcem, označovaným sumerským termínem *ugula*, akkadsky (*w*)*aklu*. Ale zdá se, že podobná sdružení byla součástí palácové a chrámové organizace nebo byla alespoň přičleněna k těmto organizacím, a tudíž nebyla zcela nezávislá. Nezávislost ve smyslu nezávislosti středověkých cechů byla z ekonomických důvodů nepravděpodobná. K těmto důvodům patřily obtíže spojené se získáváním surovin a neexistence tržního hospodářství – a to zmiňujeme jenom ty nejvýznamnější problémy. V tomto ohledu se snad lze poučit ze skutečnosti, že starobabylonské obchodníky (*tamkáru*), kteří se zabývali zahraničním obchodem, byli také organizováni ve skupinách v čele s *aklu*.⁶ Z toho, co o těchto obchodnících víme, jsou typickým příkladem administrativního celku, jaký obvykle vzniká ve společenských strukturách podobných té mezopotamské. Vedle dvou naprosto odlišných způsobů integrace, které na jedné straně charakterizuje centralizovaná a byrokratická organizace (paláce nebo chrámu) a na druhé straně společenství jednotlivců s více či méně rovným postavením, vystupujících korporativně i jednotlivě (město), musela ještě vznikat přechodná zóna, jež byla jako podle přírodního zákona přitahována k mocenským centřům a předpokládala různé formy periferní koexistence.

Nezávisle na směru, jímž se vývoj v mezopotamských městech ubíral, se zdá, že důležitá řemesla jako, kováři, tesaři nebo sládky, dosáhla určitého stupně nezávislosti uvnitř i mezi organizacemi. Podobní řemeslníci sloužili společnosti svými výrobky i dovednostmi v rozsahu, který závisel především na vnitřní politické rovnováze mezi chrámem a palácem. Tak dozorcí „cechů“ dosáhli vyso-

kého společenského postavení a velké moci, což jim umožňovalo, aby se zcela legitimně obohacovali. Víme, že tomu tak bylo například u starobabylonských obchodníků v Larse, kteří ale mohou být pouze extrémním případem. Na opačném konci žebříčku stáli mnohem chudší dozorcí nad hudebníky, kteří neměli mnoho k prodeji nebo pronájmu. Je docela možné, že mnohé z osob, které se objevují ve starobabylonských právních textech jako „dozorci“ nad některým řemeslem, měly jen málo společného s jeho provozováním, ale že zdrojem jejich příjmu nebo vlivu byla úřednická funkce. Od počátku novobabylonského období se často užívají názvy profesí pro jména předků („rodová jména“), což je cenným náznakem toho, že široká paleta řemesel se v předcházejícím období těšila jistému výsadnímu postavení. Znovu je nutné zdůraznit, že ve vztahu ke každému z těchto řemesel se musela vyvinout specifická situace. Dokladem může být odkaz v jednom z pozdních novobabylonských textů na „město“ koželuhů a „město“ kovotepců.

Muselo se jednat o zvláštní čtvrti vyhrazené jednotlivým řemeslům nebo o čtvrti, v nichž se řemeslníci sami soustřeďovali, protože to pro ně bylo výhodné. Víme, že v Nippuru perského období byli určeni úředníci k dohlížení na řezníky, obchodníky, truhláře, veslaře a tkalce. Je však důležité povšimnout si, že stejní úředníci byli v Nippuru také odpovědní za cizince (Kimmerie, Urartejce, rodáky z Týru a Malitije) a další sociální skupiny. To ale mohlo být důsledkem speciálního postavení Nippuru nebo administrativních omezení, která dobyvatel (Peršané) uložil zcela odlišným tradičním organizacím.

Jedinými skutečně nezávislými sdruženími v Mezopotámii byla pravděpodobně sdružení učených profesí. Bylo mezi nimi i sdružení *mašmašsu*, odborníků na zařikání a apotropaické rituály, o nichž máme nejvíce informací. Podobná sdružení mohli mít věštci (*báru*) a snad i lékaři a písaři. Zde musíme znovu varovat před přenášením nálezů a závěrů z jednoho kontextu do druhého, i když se nám mohou zdát příbuzné a paralelní. *Mašmašsu* a *báru* museli splňovat určité podmínky, aby mohli vykonávat své povolání a vstoupit do sdružení. K těmto požadavkům patřil původ, fyzická dokonalost a příslušné náročné školení. Mohly se dokonce vyžadovat zkoušky (*maš'altu*), v nichž uspěli jen ti nejlepší (*tašninti ummání*). V tomto ohledu je jen velmi málo známo o ostatních učených profesích, výjimkou jsou písaři (viz pozn. 17, kap. VI.).

Protože později se budeme městem zabývat podrobně, věnujme se nyní vztahům mezi stálou městskou populací a tou její částí, která sídlila ve více či méně trvalých aglomeracích chatrčí nebo tábořišť na okraji měst, kočovala se svými stády anebo se i z jiných důvodů pohybovala mezi městy. Kontrast mezi obyvateli měst a volné krajiny protíná strukturu mezopotamské společnosti a představuje věčný zdroj konfliktů s osudovým vlivem na politický vývoj Mezopotámie. Napětí mezi městem a okolní krajinou ovlivnilo sice dějiny celé oblasti, ale nemělo by být považováno za typický mezopotamský jev, protože s různou intenzitou a v různých časových obdobích musel tomuto problému

čelit celý starověký Přední východ, který byl stále nucen hledat jeho řešení, i když to většinou nebylo nikdy definitivní.

Stěží lze tvrdit, že by obě „vrstvy“ byly někdy zcela izolované. Navzdory prostorovému oddělení probíhala mezi nimi neustálá výměna osob, zboží a myšlenek. Samozřejmě že palác, chrámy a vysoce postavení obyvatelé velkých a starých měst se jen příležitostně setkávali s lidmi pohybujícími se v otevřené krajině, kteří žili z toho, co jim dalo jejich okolí, a kteří nebyli přinuceni k usedlému životu. Mezi oběma skupinami existovala významná fluktuace menších nebo větších částí populace měst i otevřené krajiny. Obtížná ekonomická a politická situace mohla vyhnět z měst lidi, kteří byli stíháni pro dluhy, poraženi v politickém boji nebo prchali z velkých organizací. V otevřené krajině se připojili k obyvatelům opuštěných vesnic a sídlišť, dohnaných k polokočovnému životu zhoršováním kvality půdy, zničením zavlažovacích systémů nebo neplacením daní a nájmu. Počet těchto lidí se zvětšoval přílivem z pohoří a pouští v sousedství Mezopotámie. V dobách krize se řady fluktuující populace mohly velmi nebezpečně rozšířit a pohltnout i města. Jestliže je vedl schopný a energický politický nebo vojenský vůdce, mohly se dokonce zmocnit i vlády ve městě nebo i v celé zemi. Kdykoliv se objeví jazykové rozdíly mezi městem a podobnými mocenskými skupinami rebelujícího venkova nebo přesněji mezi dialektem úředních dokumentů města a jazykem, jimž mluví vládnoucí skupina, domníváme se, že došlo k invazi cizinců, která vynesla na trůn krále cizích jmen. Podobné dramatické změny však nemusely být vždy důsledkem invaze, ale mohly je přivodit poměrně pomalé ekonomické a politické procesy vedoucí k sociálním nepokojům, které zachované dokumenty nezachycují. Nejúčinnější obranou před potenciálně nebezpečnými živly byly projekty vnitřní a pohraniční kolonizace, ty však mohl uskutečnit jenom silný panovník. Nápisy takových králů hovoří s pýchou o tom, že shromáždili (*puchchuru*) rozptýlené a usadili (*šúšubu*) bezdomovce na nové půdě, kde je král přinutil kopat a čistit kanály, budovat nebo znovuosídlit města, obdělávat půdu, platit daně, vykonávat nucené práce udržující závlahový systém a především vykonávat vojenskou službu. Uvidíme, jak situace, již jsme právě nastínili a charakterizovali jako napětí mezi městem a otevřenou krajinou, přispívala ke zvláštní politické nestabilitě Mezopotámie. To platí zvláště o Asýrii, kde bylo vždy jen málo velkých měst a vzdálenost mezi nimi byla značná a kde moc centrální autority závisela do značné míry na schopnosti překonat vrozený odpor velké části populace k integraci do teritoriálního státu se silnou centrální administrativou.

Ekonomika

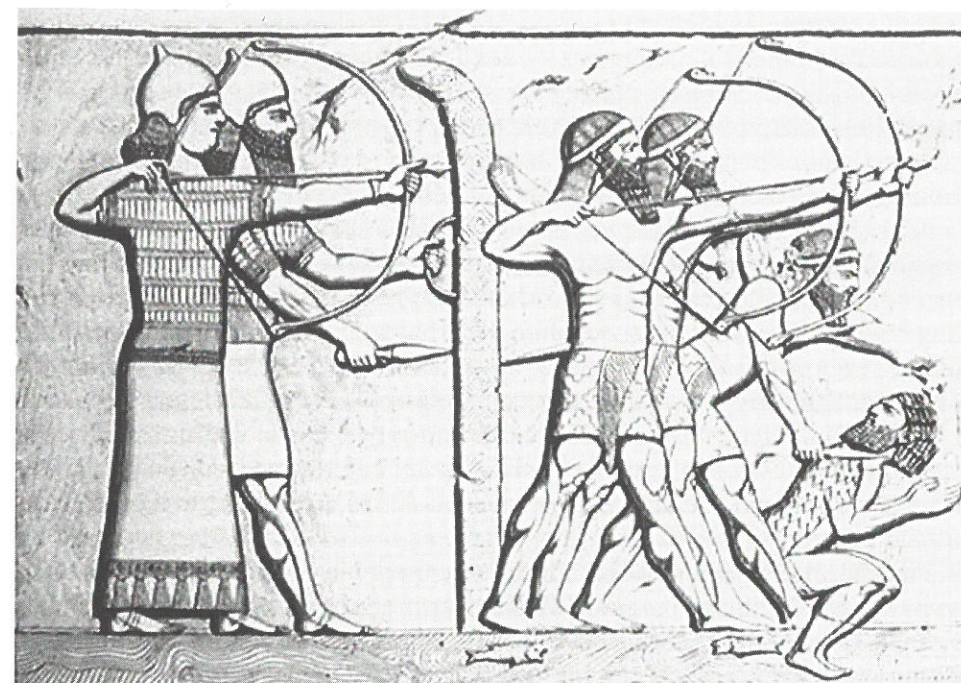
Po celé období vývoje mezopotamské společnosti bylo jejím ekonomickým základem především zemědělství. Doplňkovým příjmem byl obchod s vlnou, srstí

a kůží. To, co bychom mohli nazvat průmyslovou výrobou, je na starověkém Předním východě až do muslimského středověku spojeno výhradně s tkaním látek a příbuznými činnostmi. Tkané látky v tomto rozsahu produkovaly pouze dílny velkých organizací, soukromé domácnosti vyráběly stěží jen pro vlastní spotřebu.

Pěstování většiny obilovin a datlové palmy ve velkém rozsahu probíhalo na několika úrovních. Na rozsáhlých pozemcích chrámu nebo paláce buď přímo (tj. bylo řízeno a personálně zajištěno organizací), nebo byly pozemky pronajaty. Dále na soukromých pozemcích, jejichž rozlohu nelze spolehlivě odhadnout, a na malých políčkách, kde sklízeli úrodu měšťtí chudí, kočovníci a pastýři. Je nemožné proporčně stanovit množství půdy, které vlastnily jednotlivé typy výrobců. To se bezpochyby měnilo podle období, oblasti a stavu půdy. Charakter distribuce musel mít dalekosáhlé důsledky pro ekonomiku země. Kdybychom znali proporce distribuce půdy, mohli bychom ukončit nekonečné diskuse o tom, zda převládal *Staatskapitalismus* nebo jiná forma sociální organizace spravující rozsáhlé pozemkové vlastnictví, či nějaká forma soukromého vlastnictví.⁷ Povaha textového materiálu nutně ovlivňuje náš úsudek, protože všechny relevantní informace se zakládají jen na velmi nedostatečných písemných pramenech doplněných dedukcí. Byrokracie pochopitelně zanechává více písemných pramenů než rodina nebo klanová organizace a soukromé osoby, takže si jen stěží můžeme myslet, že obraz, který se nám nabízí, odpovídá skutečnosti. Navíc je interpretace používaných pramenů vědomě či nevědomě pokřivena emocionalitou vlastní politickému a intelektuálnímu napětí dneška, jíž je celý problém zatížen.

V Babylonii vyžadovaly neustálý dohled postupující salinizace intenzivně zavlažované půdy, zanášení kanálů (odvodňovacích i rozváděcích) a narušování hrází. Rostl význam a velikost chrámu a paláce, které si mohly dovolit kapitálovou investici do takové práce. Zásadní ekonomické posuny musel způsobit i stálý pokles vlivu chrámů od poloviny druhého tisíciletí, jemuž odpovídal nárůst jistého druhu feudální držby půdy chráněné královským výnosem. Podobné posuny způsobila v poslední polovině prvního tisíciletí rostoucí úloha kapitálu, který byl pravděpodobně „soukromý“, bereme-li v úvahu obvyklá omezení v užívání tohoto termínu na starověkém Předním východě. Příkladem takového kapitálu může být „bankovní dům“ Murašú, který přejal odpovědnost za investice do nové půdy, již v průběhu mezopotamských dějin vlastnily postupně vesnické komunity, chrámy a paláce.⁸

Cenné informace o vlastnictví půdy a využívání pracovní síly v Mezopotámii poskytují četné texty, které zaznamenávají pronájmy půdy od starobabylonského období až do pozdně perského období. Dosud neexistuje žádná systematická studie těchto pramenů, ale jedno je zřejmé: rozloha polí, pronájemných zpravidla měšťtími obyvateli soukromníkům, se v průběhu doby neustále zvětšovala a svého maxima dosáhla v novobabylonském období a později. Tomu odpovídal vývoj vedoucí k poklesu užívání otrocké, nevolnické a jiné

6. Asyrští lučištníci.

závislé práce, kdy půdu obdělávali lidé pod dohledem dozorce odpovědného centrální organizaci, k níž tito lidé náleželi. Podobné tvrzení je samozřejmě nutné modifikovat podle období i oblasti. Královské domény jsou doloženy jen místně. Nejbohatší doklady pocházejí z kassitského Nippuru, ale nebyly dosud publikovány.⁹ Protože odpovídající materiál z předcházejících (Fára) a následujících období je v dostatečném množství nedostupný nebo není důkladně prozkoumán, naše znalosti o rozsahu královského vlastnictví zůstávají ponořeny v temnotách. Staroakkadské texty naznačují, že královský majetek byl tehdy spravován stejně byrokraticky, jak to vyplývá z kassitských pramenů. Rozhodující změnu v tomto ohledu naznačuje malá skupina novobabylonských textů týkajících se rozsáhlých zemědělských pozemků, které soukromým osobám pronajímá král a jeho rodina (babylonský král Nabonid a jeho syn Běl-šarra-usur), což je v Mezopotámii zcela výjimečné. Vývoj zde načrtnutý byl snad v blíže neurčené míře podnícen praxí královské administrativy, která používala služeb „kapitalistů“ k financování očekávaného příjmu z daní odváděných z výtěžku polností a zahrad. Počínaje perským obdobím byla tato praxe běžná ve velkých městech (Nippur a Uruk).

S ohledem na pěstování obilovin a sezamu existuje v Mezopotámii ještě jedna okolnost, na niž je třeba upozornit, a ta se vztahuje na rozdíl mezi jižní Ba-

bylonií a severní Asýrií. Zdá se, že půdu na jihu vlastnily buď velké organizace, nebo soukromníci žijící ve městech, kteří půdu obvykle pronajímali chudým rolníkům. Rolníci žijící se výnosem ze své vlastní půdy byli výjimkou. Nezbytnost kultivovat půdu, aby vznikly nové zdroje výživy, jen stěží umožňovala vznik stálých rolnických komunit. Na nové půdě byli kolonisté přinuceni pracovat pro krále nebo pro jiného nepřítomného vlastníka či správce. Ale zdá se, že na severu, v Asýrii, v údolích Zagru, na náhorních plošinách a dále v Sýrii rolníci žili v nějakém druhu vesnické komunity, která byla feudální držbou nebo soukromým vlastnictvím krále, jeho vysokých úředníků nebo členů jeho rodiny. Tito vlastníci tvořili úzkou vládnoucí vrstvu „feudálních“ pánů, domácích nebo cizinců, kterou mohli nahradit nově příchozí, aniž by ovlivnili ekonomickou strukturu země. Obyvatelé měst se zaměstnávali obděláváním půdy v okolí svého města nebo zahraničním obchodem a byli koncentrováni v několika málo městech této oblasti, kde je chránila speciální královská privilegia. O tomto uspořádání, které je charakteristické pro Asýrii a severní Mezopotámii, se ještě zmíníme.

Pro charakteristiku mezopotamské ekonomiky je vedle problému vlastnictví půdy stejně důležitý i problém užívání stříbra jako prostředku směny a platby i jako standardu. A zde opět chybí shrnující studie založená na textových pramenech. Stříbra se užívalo jako standardu po celé známé období mezopotamských dějin. Výjimkou jsou dvě zajímavá a téměř současná, i když krátkodobá intermezza. Bylo to středobabylonské období, kdy mělo zlato a stříbro stejnou cenu, a středoasyrské období, v němž se, alespoň v Aššuru, stal směnným prostředkem cín.

Jako platidlo mělo stříbro formu ingotů a dalších nespécifických forem, které se musely vážit při každé směně. Mincí se začalo užívat až za seleukovských dobyvatelů. Byly to řecké mince, které se charakteristicky opět vážily spíše než počítaly, i když jejich hodnota se posuzovala podle kvality a vládce, jenž je dal razit.¹⁰ Ze Sinacheribových napsů (704–681 př. Kr.) se z ležérně použitého přirovnání dozvídáme o lití malých měděných mincí, ale z právních a administrativních textů tohoto období se nedozvíme nic o jejich použití.¹¹ Tyto mince však mohou být dalším příkladem západního (zde lýdského) vlivu na Asýrii. V průběhu starobabylonského období se za pozemky, otroky a zboží jen zřídka platilo stříbrem, ačkoliv ceny jsou uváděny podle stříbrného standardu. Tento závěr se opírá o specifické narážky v textech, a protože starobabylonské právní dokumenty se vůbec nezabývají kvalitou a čistotou stříbra užívaného jako platidla, je pravděpodobné, že se stříbra ke směně neužívalo. Oproti tomu právní texty z novobabylonského období pečlivě užívají složitou terminologii k přesnému určení kvality vydávaného i přijímaného stříbra. Protože se stříbro dováželo a jisté daně (již od doby 3. dynastie z Uru) se platily tímto vzácným kovem, je třeba si uvědomit, že ve starobabylonském období byl palác schopen oběh stříbra kontrolovat, pokud soukromý zahraniční obchod nenarušil stříbr-

nou rovnováhu. Akumulace stříbra se patrně omezovala na palácové a chrámové pokladnice, odkud se tento kov mohl dostat i do dalších vrstev společnosti. Smlouvy o věnu nebo poslední vůle z tohoto období obsahují seznamy drahých předmětů, což zcela jasně svědčí o tom, že stříbro a zlato se vyskytovaly jen vzácně.

Pokud se týče soukromého majetku, je třeba obrátit pozornost na soubor starobabylonských pramenů, který dosud nebyl důkladně prozkoumán. Jedná se o sbírky omin, které odhalují ve svém rejstříku očekávání a obav (tak jak je odrážejí předpovědi) pozoruhodný stupeň ekonomické mobility: chudí lidé očekávali, že zbohatnou; bohatí se báli zchudnutí; a obě skupiny se obávaly zásahů palácové administrativy. Je nesnadné stanovit, do jaké míry a v jakém specifickém kontextu ekonomická mobilita, kterou tyto texty naznačují, odpovídá realitě.

Musíme se ještě zmínit o dalším problému, jenž je pro hodnocení mezopotamské ekonomiky také důležitý. Jedná se o praxi, v níž se kapitál – stříbro nebo naturálie – stával zbožím, za jehož užívání se platil úrok. To je zvláštním rysem Mezopotámie, charakteristickým znakem, který oblasti na západ od Mezopotámie zavrhovaly stejně jako pití piva místo vína nebo užívání sezamového místo olivového oleje.

V dopise z Ugaritu, psaném neobratnou akkadštinou, charakteristickou pro tyto texty, čteme větu, která osvětluje ekonomický život té doby mnohem lépe než stovky monotónních a dlouhých tabulek: „[Zatím] dej 140 dosud dlužných šekelů ze svých vlastních peněz, ale neúčtuj mi úrok – jsme oba džentlmeni!“¹² Tato zvláštní a jedinečná zmínka o sociálním postavení, zmiňovaném za účelem ovlivnění ekonomických vztahů, dostává smysl a význam, když ji srovnáme s Deuteronomiem 23:20 (a Levitikem 25: 36–37): „Cizinci můžeš půjčovat na úrok, ale svému bratru na úrok půjčovat nesmíš.“ Vidíme, že dopis z Ugaritu i úryvek ze Starého zákona ukazují tutéž nechuť užívat kapitál jako zboží. Ale mezi staroasyrskými obchodníky bylo přijímání úroků a úroků z úroků zcela přijatelné. Dávali samozřejmě přednost úrokové míře, kterou „jeden bratr určuje druhému“.

Je dobře známo, že biblický postoj vůči tomu, co překládáme jako „lichvářství“, měl dalekosáhlý a osudový dopad na ekonomické dějiny Západu. Zákaz lichvářství převzala raná církev a v plné síle se udržoval s pozoruhodnou rigidností po celý středověk, navzdory tlaku pomalu, ale hluboce se měnících ekonomických podmínek. Až reformace, která narušila ideologické základy středověké evropské civilizace, byla schopná prolomit tradiční postoj církve, držící v kleštích hospodářský život Evropy. Ve všech dlouhých teologických diskusích scholastické i populární literatury (až do sedmnáctého století) bylo „kapitalistické“ chápání peněz často spojeno se jménem Babylonu, jménem symbolizujícím bohaté a materialistické město a neobyčejně úspěšnou sociální a ekonomickou organizaci. Význam úryvku textu z Ugaritu spočívá v tom, že nás nutí

přehodnotit náš názor na kontrast biblické a babylonské etiky spíše v termínech ekonomického než morálního uvažování. Odkazy ze západních, tj. syrských a palestinských textů naznačují, že se zde ekonomická situace diametrálně odlišovala od situace v Babylonii. Co způsobilo tento rozdíl?

Nabízí se jedno možné vysvětlení. Ekonomická integrace v Babylonii (tj. v jižní Mezopotámii v protikladu k Asýrii a Západu) do značné míry probíhala v podmínkách redistributivního hospodářství, které bylo soběstačné a mělo centrum buď v paláci, nebo chrámu. Chtěl bych zdůraznit, že to není a pravděpodobně nikdy nebyl jediný způsob ekonomické integrace této oblasti. Ve skutečnosti se zdá, že vznikla symbióza mezi redistributivními centry a vrstvou obyvatelstva angažovanou v nezávislé ekonomické činnosti buď jako jednotlivci, nebo jako skupiny osob stejného postavení. Koexistence různých systémů integrace, redistributivní a soukromé ekonomiky, pravděpodobně ovlivnila užívání peněz, tj. nadbytečných potravin, nebo mu alespoň byla příznivá. Peníze, nebo jejich ekvivalent ve zboží, se v těchto podmínkách užívaly jako nástroj a prostředek vyvíjení ekonomického tlaku tak, že se staly zbožím, za něž se platilo nebo se pronajímalo. Z důvodů, jež nejsme schopni vysvětlit, redistributivnímu hospodářství původně chyběly prostředky nutné ke kontaktům s okolním světem, kde se nacházely suroviny jako kámen, kovy a dřevo, které osud Mezopotámii odepřel. Díky podmínkám nebo zálibám byly skupiny mimo magický kruh redistributivního systému dostatečně mobilní a obchodně založené, aby mohly centru sloužit jako nástroj těchto kontaktů a být za své služby placené. Toto symbiotické uspořádání mohlo zcela dobře uspokojovat potřeby obou stran a vytvořit ekonomické klima, které mezi jiným ovlivnilo příznivě i proces urbanizace, jenž v této oblasti proběhl tak brzy a tak úspěšně. Na severozápadě, v Asýrii a v Sýrii, domovně vesnických komunit, kapitál obíhal jen mezi elitou, ve skupině obyvatelstva stejného sociálního postavení, ať již byla etnicky identická s vesničany nebo reprezentovala vrstvu dobyvatelů. Zde se peněz nemohlo používat k ekonomickému tlaku (mezi soukromou iniciativou a nehybným redistributivním centrem) a úroky byly sociálně, a tudíž morálně nepřijatelné. To mimochodem platí také o Řecku a dokonce i o Římu a opět to ukazuje jedinečnost Mezopotámie ve světě, který vyvinul zcela odlišné formy ekonomické integrace, na nichž byly založeny odlišné morální zásady chování.

Starý zákon mluví často a s nenávistí i pohrdáním o babylonských a ninivských obchodnících, což opět vyzdvihuje tak neomylně, jak to dokáže jen hořká zášť, důležitý rys ekonomického života Babylonie, který Západ zavrhoval. Víme jen velmi málo o provozování obchodu v mezopotamském městě. Je samozřejmé, že se prodávaly a kupovaly nemovitosti (domy, pole a zahrady). Příjmy plynuly z chrámových úřadů (prebend) nebo z podílu na nich, z otroků a dokonce i dětí, zcela zřídka ze zvířat (hovězího dobytka a oslů) a z velmi malého množství movitostí. Ale směna potravin nebyla zaznamenávána jako pro-

dej a potraviny nejsou nikdy zmiňovány v kontextu, který by naznačoval, že se jedná o obchod. K problému trhu odkazují také na diskusi na straně 102.

Zahraniční, dálkový obchod, jímž byla Mezopotámie zřejmě proslavená, označuje bible za podivný a opovrženímhodný. Stejný odpor k tomuto typu obchodu lze nalézt ve Vergiliových verších *omnis feret omnia tellus* (Ekl. IV 39), což ukazuje, že autarkie byla považována za ideální ekonomickou situaci. Doklady tohoto typu obchodu i s jeho důležitými politickými souvislostmi pocházejí z téměř každého období a každé oblasti, kde se zachovaly klínopisné prameny.

V zásadě je nutné odlišit dva typy zahraničního obchodu a obchodu mezi městy. Za prvé se jedná o vývoz řemeslných výrobků, což v Mezopotámii byly, jak jsme viděli, látky vyrobené zaměstnanci soběstačných organizací, chrámu a paláce, aby se získaly prostředky potřebné k dovozu kovů, kamene, dřeva, koření a voňavek. Za druhé to je karavanní obchod mezi cizími městy, obchodními stanicemi a barbarskými kmeny, které neměly prestiž, politickou moc a iniciativu nezbytnou k navázání obchodních styků na základě smluv. Oba typy obchodu jsou doloženy v oblastech kolem Perského zálivu a v Malé Asii před temným obdobím a podél eufratské cesty ke Středomoří před a po tomto období. Jisté existovaly i další oblasti, v nichž se provozovaly tyto a podobné typy obchodu, ale chybí nám prameny. V obou případech obchod přispíval, přímo nebo nepřímo, ke zvýšení životní úrovně v Mezopotámii a především pomáhal šířit vliv mezopotamské civilizace.

Inventáře obchodníků (*tamkáru*) z doby před temným obdobím často vypovídají o dovozu velkého množství rozmanitého luxusního zboží a základních surovin, určených zřejmě pro královský dvůr a chrám boha, ale nikdy neobsahují přímé zmínky o vyváženém zboží. Zdá se, že obchod byl veden na čistě administrativní úrovni a soukromá iniciativa a zisk se otevřeně nepřiznávaly. V následujícím starobabylonském období se úloha *tamkáru* na jihu stává zcela zřejmě komplexnější a rozsah jeho činnosti se rozšiřuje. Oprávněně se lze domnívat, že obchodníkům v královských službách (zvláště těm z Larsy) bylo dovoleno zbohatnout. Nelze dosud přesněji určit stupeň svobody obchodního podnikání a individuální finanční odpovědnosti i iniciativy. Pouze z Uru na počátku starobabylonského období máme doklad o tom, že obchodníci dovážející měď z oblastí za Perským zálivem spojovali své vklady do obchodu a společně sdíleli riziko, odpovědnost i zisk. Tyto texty se opakovaně zmiňují o *káru*, obchodnické organizaci s vlastním právním statutem a sídlem za hradbami města.

Nejvíce informací máme o staroasyrských obchodnících, kteří sídlili v Káneši v Anatólii v krátkém období před příchodem temného věku. Víme, že obchodníci působili i v jiných lokalitách této oblasti a podél komunikací vedoucích do Aššuru, ale nenašly se zde žádné písemné prameny. Množství dopisů, účtů a právních dokumentů (jedná se o více než 16 000 textů, z nichž je publikováno pouze 2000) bylo nalezeno v Káneši, Boghazköy a malý počet i mimo Anatólii.¹⁴ Žádný podobný text nebyl až dosud objeven v Aššuru, který byl

skutečným centrem celé obchodní organizace. Všechny texty ukazují obchodníky přinejmenším ve dvou rolích: jako exportéry látek vyrobených v Aššuru nebo do Aššuru prodaných a jako prostředníky mezi hornickými a tavicími centry a mezi distributory obchodu s mědí a železem v Malé Asii. Hlášení o jejich stycích s domorodými vládci a o jejich obchodních stycích s ostatními obchodníky i domorodci jsou nejbohatším pramenem informací o Malé Asii na počátku druhého tisíciletí. Nelze si nevšimnout volnosti pohybu těchto obchodníků a bezpečnosti cest bez zmínky o jakémkoliv vojenské ochraně, velkých zisků ve stříbře a zlatě, které obchodní podnikání vynášelo, a především hrdosti obchodníků na svoje sociální postavení a jejich vysokých etických standardů. Obrázek získaný z tabulek vykopaných v Káneši je v hospodářských dějinách starověkého Předního východu vzácný a jeho analogii lze nalézt jen ve foinických městech doby železné a v nabatejském karavanním obchodě v prvních staletích našeho letopočtu. Stále ještě nevíme, co způsobilo tento krátkodobý rozkvět Káneše, který stěží přesáhl tři generace. Jeho příčinou byl asi zájem domorodých knížátek spíše než politická moc chránící tyto obchodníky.

Mezinárodní obchodní vztahy dokumentují i texty z Mari. Tento obchod spojoval Perský záliv a jeho obchodní emporium na Dilmunu, přes Eufkrat, Aleppo a údolí řeky Orontés, se Středomořím. Zdá se, že Mari bylo také jednou ze stanic na cínové obchodní cestě (vedoucí z vnitřní Asie ke Středomořnímu moři), kterou o něco dříve ovládali asyrští obchodníci. Cín byl pochopitelně nezbytnou surovinou k výrobě bronzů a ve větším množství se vyskytoval pouze v nalezištích mimo Mezopotámii. Než se dostal do Mezopotámie, musel projít rukama mnoha prostředníků. Obchod v Mari byl řízen patrně zcela jiným způsobem než v Uru nebo Káneši. Karavany se těšily královské ochraně a obchodníci cestovali od jednoho dvora ke druhému, přičemž měli postavení podobné diplomatickému statusu.

Po uplynutí temného období se po celém starověkém Předním východě setkáváme se situací podobnou té, která je doložena v Mari. Obchodníci typu, který se vyskytoval v Káneši, Aššuru a pravděpodobně také v Uru, zcela zmizeli. Stali se královskými vyslanci přenášejícími drahocenné dary od jednoho panovníka k druhému. Někdy jsou nazýváni *ša mandatti*, což je označení vztahující se ke zdroji jejich kapitálu.^{14a} Zachovaly se smlouvy zaručující jejich ochranu a omezující jejich podnikání, v němž mohli zřejmě vyvinout i soukromou iniciativu. Zdá se, že obchodní podnikání začalo být velice riskantní. V korespondenci z Amarny, z textů z Ugaritu a Boghazköy se dočítáme o útocích na karavany a o vraždách obchodníků. Obchodní vztahy mezi chetitským hlavním městem Chattušou v Anatólii, Ugaritem, Alalachem a vlastní Mezopotámií se zdají být překvapivě intenzivní vzhledem k nestabilní politické situaci a nebezpečí na mezinárodních obchodních cestách.¹⁵ Je dosti podivné, že brzy po amarnském období se klínopisné texty o obchodu a obchodnících již

nezmiňují a jejich mlčení prakticky trvá až do samého konce babylonské říše.^{15a} Neznamená to však, že by v prvním tisíciletí obchodní styky ustaly, zvláště když víme, že velice vzkvétaly v následujícím období, kdy aramejské a arabské kmeny provozovaly rozsáhlý karavanní obchod v trojúhelníku mezi Středomořím, Rudým mořem a Perským zálivem, o cestách vedoucích hluboko do střední Asie nemluvě. Texty z tohoto tisíciletí obsahují dostatečný počet narážek, aby byl tento nedostatek přímých zmínek o obchodování ještě nápadnějším.

Následující doklady vypovídají o nepřetržité existenci a snad i neustálém růstu zahraničního obchodu mezi Mezopotámií a okolními zeměmi. Z nedávno objeveného nápisu se dozvídáme, že Sargon II. (721–705 př. Kr.) byl prvním asyrským vládcem, jemuž se podařilo přinutit Egypt, aby navázal obchodní vztahy s jeho zemí, a považoval to za tak důležité, že se o tom zmínil ve svém nápisu.¹⁶ Egypt se musel vzdát své tradiční izolace – svých „zapečetěných hranic“, jak je Sargon případně označil po úspěšném asyrském válečném tažení k egyptsko-palestinským hranicím.^{16a} Zde máme další náznak toho, že se Asýrie zajímala o mezinárodní obchodní vztahy a že se na nich také podílela. Později, podle známého nápisu Sargonova vnuka Asarhaddona (680–669 př. Kr.), vrátil Asarhaddon obyvatelům města Babylonu privilegium neomezeného obchodu s celým světem, poté co obnovil jejich město, které jeho otec Sinacherib zničil.¹⁷ Nápis také dokazuje, že Babyloňané během Sinacheribovy vlády, tj. v období své politické impotence, žili a bohatli z dálkového obchodu. Zdá se, že na počátku prvního tisíciletí babylonský i asyrský obchod přešel od tradičních způsobů obchodování, jejichž základem byl dovoz a vývoz, na mnohem výnosnější přepravu zboží. Tak mohl zcela dobře spojit Východ, tj. země přístupné prostřednictvím Perského zálivu, se zeměmi, jejichž zboží se vyváželo přes Íránskou vysočinu do Středomoří. Není jistě náhodou, že právě v tomto období se obnovily kdysi dávno přerušené kontakty s Východem. Po téměř tisíci letech úpadku se znovu objevuje v klínopisných pramenech obchodní emporium na Dilmunu a Sinacherib pěstuje ve své královské zahradě indickou bavlnu. Západním koncem této obchodní cesty byla města na foinickém pobřeží, Sidón a Týr, jejichž boj proti Asýrii často zmiňují královské nápisy. Novobabylonské králové Nabukadnezar II., Neriglissar a Nabonid, kteří po pádu Ninive pokračovali v asyrské imperiální politice, bojovali v Kilikii i s foinickými městy a pronikli hlouběji do Arábie než jejich předchůdci. Není jistě náhodou, že *rab tamkári*, „hlavní obchodník“, byl vysokým úředníkem na dvoře babylonských králů. Za Nabukadnezara II. zastával tento úřad jistý Hanúnu, tj. Hanno, což je typické foinické jméno.¹⁸

Není snadné vyvětlit, proč právě pro první tisíciletí chybějí písemné prameny. Jedním z vysvětlení může být to, že obchod byl zcela v rukou Aramejců a že jejich obchodníci psali na papyrus a kůži. Konec konců i v novobabylonském období se klínopisem zaznamenávala jen velmi malá část soukromých práv-

ních aktů. Klínopis užívala hlavně chrámová administrativa v Sipparu, Uru, Babylonu a jinde. Ještě obtížnějším problémem než obchodníci je problém zboží, s nímž obchodovali, a geografický rozsah obchodování. Na všechny tyto otázky jsme dosud nenalezli odpověď.

„Velké organizace“

V každé civilizaci má sociální komunikace specifické formy, které jsou koordinovány charakteristickým a jedinečným způsobem. V Mezopotámii bylo nejvýraznější formou integrace město a tato forma se udržela celá tři tisíciletí mezopotamských dějin. Abychom ji mohli studovat a správně analyzovat, je třeba si uvědomit, že jejím základním rysem je komponentní charakter. Jednotlivé složky je nutné zkoumat nejprve odděleně a poté v jejich vzájemném vztahu. Odlišme nyní dvě základní složky: za prvé komunitu osob stejného sociálního postavení, které spojovalo vědomí sounáležitosti a jejichž komunální záležitosti řešilo shromáždění, jemuž předsedal úředník a v němž bylo dosaženo určité míry konsenzu – to byl případ bohatých a téměř nezávislých starých měst v Babylonii; za druhé organizaci, která se strukturou a povahou zcela odlišovala od právě zmíněné komunity a jejímž centrem a *raison d'être* byl buď chrám, nebo palác, tedy domácnost boha nebo krále. Obě byly organizacemi s uzavřeným okruhem, v němž cirkulovalo zboží a služby a veškerý personál byl integrován hierarchickým způsobem. Nejvhodnější bude nejprve prodiskutovat a analyzovat obě velké organizace a teprve poté se vrátit k městu a jeho vztahu k chrámu a paláci.

Před zahájením diskuse o rozdílech mezi palácem a chrámem musíme vyzdvihnout jejich společné rysy. Hlavní zdroje příjmů obou organizací plynuly z vlastnictví pozemků buď prostřednictvím přímých výnosů, nebo prostřednictvím nájmu a daní. Dalším zdrojem příjmů byla produkce řemeslnických dílen, dary bohu od zbožných věřících nebo dary králi od spojenců a vazalů, vynucené úctou nebo strachem. Centrální administrativa shromažďovala všechny příjmy a tu část, která nebyla uložena ve skladištích, rozdělovala způsobem, jenž se v paláci řídil politickými zájmy a v chrámu zvykem. Správní personál obou administrativ, který spravoval, řídil a kontroloval práci, dodávky a platby, byl odměňován přiděly potravin, oleje, oděvů a těšil se dalším výhodám. Oba systémy se lišily jen v několika málo specifických bodech prostě proto, že chrám i palác zůstávaly domácnostmi, palác domácností krále a chrám domácností boha. Věřilo se, že božstvo sídlí ve své chrámové komnatě a je třeba ho krmit, odívat a pečovat o něj stejně jako o krále na jeho trůně. Král i bůh byli obklopeni personálem, který v prvním případě označujeme jako dvořany a v druhém, zcela nevhodně, jako kněze a který se ve vztahu ke svým pánům označoval za otroky. Manuální práci vykonávali otroci nebo častěji lidé s ome-

zenou osobní svobodou (nevolníci), jejichž povinností bylo věnovat centrální autoritě všechnu svoji práci a čas nebo alespoň jejich část.^{18a} Množství těchto služebníků, úředníků, nevolníků a otroků bylo velice různé a určoval ho význam a postavení „domácnosti“, jejíž byli všichni součástí. Jejich řady mohli rozmnožit váleční zajatci nebo i svobodní občané, kteří v dobách hladu darovali sebe a své děti těmto domácnostem. Nádhera a přepych chrámů a paláců nevyžadovaly jenom materiál, který musel být dovážen, ale přitahovaly také umělce a řemeslníky, jimž nejlépe umožňovaly využít svého talentu.

Původ tak velkého množství nevolníků, zvláště v raných (předsargonovských) chrámech, například v Lagaši, by měl vzbudit zájem sociologů. Zajatci a obyvatelé dobytých území jsou až příliš zřejmým vysvětlením, to se však nemůže opřít o známá historická fakta. Zdá se, že zde stojíme před jevem, který je lokálně omezenější, než jsme si zvykli předpokládat, a jenž může vyjadřovat specifickou sociální a ideologickou situaci, v níž určité skupiny obyvatelstva vyjadřovaly svůj vztah k božstvu prostřednictvím manuálních služeb věnovaných domácnosti boha. Pravděpodobně se nikdy nedozvíme, jaká právní nebo zbožná představa nebo jaké ekonomické a sociální tlaky si vynutily tento postoj.

Všechny tyto společné rysy by nám však neměly dát zapomenout na dalekosáhlé rozdíly oddělující chrám od paláce a na širokou škálu variací mezi jednotlivými paláci a chrámy v průběhu tisíciletých dějin rozsáhlých oblastí vlastní Mezopotámie (od Uru a Eridu až k Dúr-Šarru-kénu) i oblastí mezopotamského vlivu (od Sús k Alalachu). Funkci chrámů ovlivňovaly specifické požadavky kultu, velikost majetku jednotlivých svatyní, postavení jejich bohů i jejich vztah ke králi. Často, a zvláště v pozdním období, získával chrám prostředky k předvedení bohatství svého boha spíše díky královské štědrosti nebo slechetnosti zbožných věřících než z výnosů svého podnikání v zemědělství. Rozsah paláce byl přímo ovlivněn velikostí státu a politickými a vojenskými schopnostmi panovníka. Každý mocný vládce si toužil postavit nový palác a palácová architektura je v každém období zrcadlem jeho tvořivosti. Kvalita a množství palácového personálu odráží moc vládce, a kdybychom měli více informací, mohla by nám nabídnout i zajímavý obraz vnitřní politiky v období jeho vlády. Zdá se však, že individuální talent a výkon umožňovaly jednotlivci vyšší stupeň sociální mobility v hierarchické organizaci královského paláce než v organizaci chrámové, kde status a s ním spojený majetek závisel především na původu, i když individuální iniciativa mohla zcela jistě úspěšně využít zděděného i nabytého majetku.

Diskusi o paláci jako funkční sociální a ekonomické instituci je nutné zahájit objasněním postavení a funkce mezopotamského krále. Za předpokladu, že bychom použili všech pramenů, mohla by být studie o mezopotamském království námětem mnohem delší knihy, než je tato, ale i dlouhá diskuse by nám neumožnila dosáhnout našeho cíle, jímž je uvést pokud možno všechny aspekty mezopotamské civilizace, aniž bychom kladli nadměrný důraz na některý

z nich. Protože království je námětem dvou nových studií (viz bibliografické poznámky), pojednáme o něm poněkud stručněji.

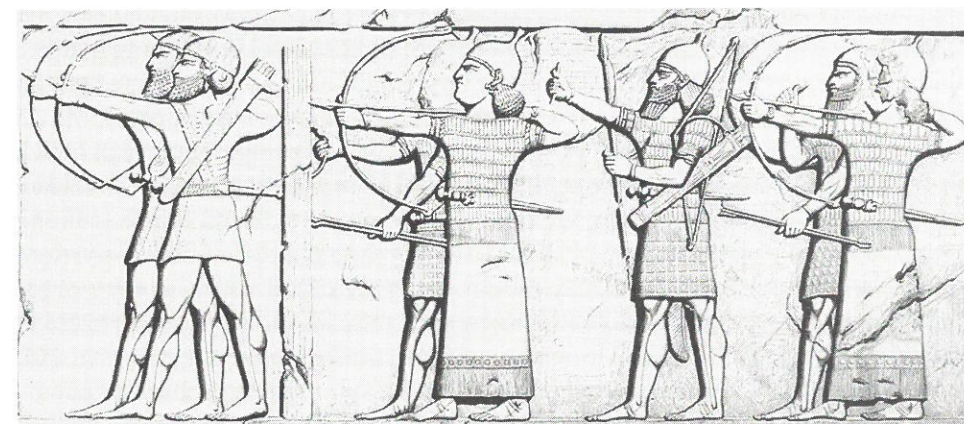
Mezopotamská civilizace uznávala jen jedinou instituci v moderním smyslu slova: království. Království bylo hlavním rysem civilizovaného života, a proto bylo božského původu. Babylonie a Asýrie vyjadřovaly božskou podstatu království odlišně. V době od Sargona Akkadského až k Chamurapimu se v Babylonii psalo jméno krále často s determinativem **DINGIR** („bůh“), který se obvykle užíval jen pro bohy a kultovní předměty. Z textů 3. dynastie z Uru a sporadicky i z pozdějších pramenů se dozvídáme, že sochy zesnulých králů dostávaly část chrámových obětí.¹⁹ Posvátnost královské osoby se zvláště v asyrských textech často projevuje nadpřirozenou a hrůzu vzbuzující září nebo aurou, která je podle náboženských textů charakteristická pro bohy a všechno, co je božského původu. Tento jev je označován několika termíny. Nejčastější je pravděpodobně předsumerský termín *melammu*, což znamená něco jako „hrůzu vzbuzující záře“.²⁰ Jiné termíny spíše zdůrazňují kvalitu *tremenda*, které je vlastní tomuto jevu. Královská svatozář je ve středoperských (sásánovských) textech označována jako *chvarena*, v pozdně klasických textech jako *aura*, a odpovídající svatozář je zobrazována kolem postavy žijícího císaře ještě v raném křesťanství. *Melammu* děsí a poráží nepřátele krále, ale ztratí-li panovník podporu bohů, může mu být odejmuto. Královský oděv podtrhuje božský aspekt království. Pokrývka hlavy s rohy, s níž je zobrazen Narám-Sín, nebo *kusitu*, oděv novoasyrských králů, jsou podobné těm, s nimiž jsou zobrazováni bohové.²¹

Podle královské propagandy existoval mezi králem a jeho bohem zvláštní vztah, o němž se věřilo, že se projevuje ve vítězstvích vládce ve válce a v blahobytu země v míru. Zvláště v sumerském období se tento vztah vyjadřoval v termínech rodinných svazků. Dvorní písaři a umělci s láskou zpracovávali tento *topos* hektickým a pochlebnickým stylem v královských hymnech (téměř výhradně sumerských) a v oslavných pasážích královských nápisů. Není naším úmyslem detailně diskutovat o literárním zpracování postavení krále, ale spíše se pro tuto chvíli budeme věnovat hlubokým rozdílům mezi babylonskou a asyrskou koncepcí království. Z této diskuse musíme vynechat Sumer, protože vztah mezi termíny **lugal** („král“) a **en** („velekněz“) je příliš složitý a stále ještě nedokonale definovaný, takže se o něm lze zmínit jen zhruba.²²

Zásadní význam pro funkci asyrského krále měla jeho funkce velekněze boha Aššura. V této funkci obětoval a tato funkce mu umožnila ovlivňovat chrámy i kult. Babylonský král směl vstoupit do svatyně boha Marduka pouze jednou v roce a pouze tehdy, když odložil odznaky královské moci. Pokud víme, byl asyrský král znovu korunován každý rok a obřad doprovázely výkřiky „Aššur je král!“ Asyrští králové jenom neochotně a zřejmě pouze z prestižních důvodů přijali titul *šarru*, „král“, což je snad v akkadštině cizí termín, podobně jako *basileus* v řečtině.²³

Podle asyrského zvyku zastával král úřad eponyma (*limú*) spolu s nejvyššími administrativními úředníky státu. V Asýrii se nedatovalo podle roků královské vlády jako v Babylonii, ale rok se označoval jménem toho úředníka, jenž v něm zastával úřad eponyma. Král dal jméno prvnímu roku své vlády a státní úředníci následujícím rokům podle tradicí stanoveného sledu, po jeho vyčerpání byl panovník znovu jeden rok eponymem. Možným vysvětlením tohoto zvyku může být skutečnost, že král byl původně pouze *primus inter pares* v amfyktonii kmenových náčelníků, což je známo o králích Chany nebo Na'iri. Asyrští kmenoví náčelníci snad žili kolem svatyně boha Aššura a přinejmenším v raném období se každým rokem střídali ve funkci krále a kněze. Ve skutečnosti se zdá, že v teorii – a původně pravděpodobně i v praxi – byl eponym nebo vládce toho roku vybrán losem.²⁴ Takový los se zachoval pro volbu eponyma roku 833 př. Kr. Je na něm následující nápis: „Ó, velký pane Aššure! Ó, velký pane Adade! Toto je los Jachaliho, hlavního správce Salmanassara, krále Asýrie, [guvernéra] města Kipsuni, zemí..., náčelníka přístavu; nechť jsou žně v Asýrii bohaté a nechť jsou hojné v roce eponyma zvoleného tímto losem! Ať je jeho los vytažen!“ Lze předpokládat, že původně se úředník, jehož los byl vytažen, pokládal za bohem vyvoleného k službě bohu nebo k výkonu nějaké významné kněžské funkce ve spojení s novým rokem. Později neurčoval pořadí úředníků los, ale jejich status a tradice. Ve skutečnosti se zdá, že novoasyrští králové touto domácí tradicí pohrdali, protože úřad eponyma nevykonávali vždy a podle výše zmíněného pořadí.

Jako kněz se asyrský král účastnil aktivně i pasivně mnoha složitých rituálů, které jsou v textech detailně popsány. Královská osoba byla pečlivě chráněna před nemocemi a zvláště před zlým vlivem magie, protože vládcovo zdraví bylo považováno za základní podmínku blahobytu země. To je důvod, proč se asyrští králové obklopovali zástupem věstců a lékařů, což dokládají dopisy

7. Asyrští lučištníci.

z jejich archivů. Všechna zlověstná znamení se pozorovala a interpretovala ve vztahu ke králi. Existovaly náročné rituály, které měly odvrátit působení zlého znamení. Z Asýrie je znám přinejmenším jeden případ, kdy se vyplnění osudové věštby mělo zabránit tím, že se stal na dobu sta dní králem jiný člověk (nazývaný *šar púchi*, „náhradní král“), který byl po uplynutí této doby zabit a pohřben, aby se neblahé znamení vyplnilo, ale osud byl obelstěn a skutečný král si zachránil život.²⁵ Přístup ke králi byl omezen dokonce i pro korunního prince, aby se panovník vyhnul setkání, jež mu mohlo být osudné. V každém asyrském paláci sousedila s trůnním sálem místnost, v níž král mohl provádět rituální očistu.

Asyrský korunovační rituál předepisoval, aby dvořané a úředníci před novým králem odložili symboly svého úřadu, opustili svá obvyklá místa a připojili se ke královskému průvodu, čímž naznačili, že se vzdávají svých funkcí, dokud je do nich nově korunovaný král znovu nejmenuje.²⁶

V Babylonii byla situace zcela odlišná. Náhodou se zachoval úplný seznam dvořanů Nabukadnezara II. Ten byl stále obklopen svými dvořany, úředníky a poraženými vládci, kteří žili na jeho dvoře, zatímco úředníci asyrského krále byli především vykonavatelé jeho příkazů. Po středobabylonském období měli babylonští i asyrští králové často vezíry (akkadský termín doslova znamená „vedoucí kanceláře“), jejichž jména se zachovala v královském seznamu; v Asýrii to platí jen pro pozdní období,²⁷ protože nejvyšším správním úředníkem státu byl obvykle korunní princ, který zemi řídil ze „správního paláce“ (*bít redúti*).

V obou zemích byla důležitým problémem otázka nástupnictví. Babylonské historické prameny se jen vzácně zmiňují o uzurpaci trůnu, ale věštby obsažené ve sbírkách omin ukazují, že vzpoura vysokých úředníků a královských princů nebyla ničím výjimečným. Takový případ ilustrují události mezi smrtí Nabukadnezara II. a Nabonidovou uzurpací trůnu. Zachoval se dokonce dopis Samsu-iluny, který naznačuje, že na trůn nastoupil ještě před smrtí svého nemocného otce Chammurapiho.²⁸ V Asýrii se kladl velký důraz na legitimitu vládce a v královských nápisech se často objevují dlouhé genealogie, jež potvrzují hrdost na královské předky. Vzhledem k těmto projevům hrdosti je velice podivné, že někteří asyrští králové se důrazně vyhýbají zmínce o svých otcích a předcích, jako by sami nebyli královského původu, ačkoliv z jiných pramenů víme, že tomu tak nebylo. Tyto odchylky působí dojmem, že na konci druhého a na počátku prvního tisíciletí př. Kr. existovaly v Asýrii dva ideální typy vládců. Jeden odvozoval svou autoritu z bohy posvěcené královské linie, která sahala hluboko do asyrské minulosti. Druhý spatřoval již v tom, že se stal králem, souhlas asyrských bohů, kteří ho povznegli, protože byl mužem vyvoleným pro tento úřad. Mnohem zajímavější je tento druhý typ vládce, „selfmademana“. Sargon Akkadský, jehož původ byl obdařen mytologickým pozadím, byl nalezen v košíku plujícím po řece a stal se nejslavnějším králem celé mezopo-

tamské historie. Ale Idrimi, „self-made“ král Alalachu, podobně jako Ursa, „self-made“ král Urartu, se hrdě prohlašují za hrdiny.²⁹ Podobné, vedle sebe existující ideály jsou jen další ilustrací komplexnosti asyrské civilizace.

V případech války byl mezopotamský král vůdcem armády. Jen málo asyrských králů svěřilo armádu i tak vysokým vojenským hodnostářům, jako byl *turtánu*, který z titulu své hodnosti velel polovině celého vojska. I vítězství, jehož dosáhl *turtánu*, bylo často ohlašováno králem v první osobě singuláru. V dobách míru měl král povinnosti především v sociální oblasti. V historickém období měli kultovní povinnosti pouze asyrští králové, což víme z velmi různorodého souboru rituálních textů, v nichž je detailně popsána králova úloha v některých kultovních obřadech, ať již se konaly pravidelně nebo byly vynuceny mimořádnými okolnostmi. V nejstarší titulatuře babylonských králů nacházíme odezvu mnohem staršího období, v němž se panovník jako představitel komunity musel účastnit některých rituálů.³⁰ (Pravděpodobně pozdní praxe, která vyžadovala účast babylonského krále při Novoročních slavnostech, mu určuje velmi zvláštní úlohu, o níž se bude hovořit na str. 98.)

Součástí sociální odpovědnosti mezopotamského krále bylo zajištění právní ochrany neprivilegovaných vrstev. Očekávalo se, že tyto povinnosti bude plnit stanovením a udržováním správných právních postupů a vyřizováním odvolání. Tradičně panovník vyhlášoval zákony a úpravu cen, aby napravil jejich zneužívání a především aby změnil existující praxi podle potřeby těch, kteří jí nejvíce trpěli. Někdy král navrhoval nová opatření na ochranu určitých vrstev obyvatelstva nebo vedl soudce při rozhodování v případech konfliktu zájmů. Král jako zákonodárce však mizí se starobabylonským obdobím a současně končí i královské pokusy o udržení všeobecného blahobytu rušením některých dluhů a regulací úrokové míry, mzdy, plateb za základní služby i cen potravin.³¹ V tomto období byly snad některé regulace ještě odpovědností chrámů, ale po temném období se podobné regulace objevují jen zřídka.

V dobách míru bylo samozřejmě královským privilegiem udržování styků s cizími zeměmi. Diplomatické a obchodní vztahy vždy řídil král a jím k tomu určení úředníci.

O vztahu mezi králem a jeho poddanými lze říci, že poslušnost legitimním autoritám považovali obyvatelé Mezopotámie za hlavní rys civilizovaného života, stejně důležitý jako uctívání bohů. Při popisování podivného způsobu života neusedlé části obyvatelstva se tento postoj uvádí společně s některými kulinářskými a pohřebními zvyklostmi jako kulturní rys, který odděluje civilizované lidi od necivilizovaných.³² Právní a praktické důsledky takového postoje je těžké vymezit. Privilegia, která král uděloval některým úředníkům, majetkům a dokonce celým městům, nám umožňují posoudit břemeno, jímž byla královská služba pro jednotlivce i komunity. Vedle přímých daní, jejichž charakter a výše jsou na neštěstí zcela neznámé, existovala ještě povinnost prokazovat paláci a jeho úředníkům nejrůznější druhy služeb, udržovat cesty a kaná-

ly, sloužit v armádě, a ani o těchto povinnostech nevíme téměř nic. Jejich tíha závisela na místních podmínkách a na dostatečně silné autoritě, schopné vynutit si práci i daně. Omina jsou opět velmi informativní v těch věštách, které se zmiňují o vztahu mezi králem a poddaným. Odhalují skutečně velmi temný obraz paláce, který se chová tvrdě a nespravedlivě, zatýká a vězní.

Přesto však mezopotamští králové ani zdaleka nebyli orientálními despoty. Asyrští králové, o nichž náhodou víme více než o jejich babylonských protějšcích, se měli na pozoru, aby neurazili své vysoké administrativní úředníky, jejichž věrnost k dynastii si museli občas vynucovat přísahou a souhlasem s následnictvím korunního prince, protože ti byli připraveni vzbouřit se proti králi, jestliže nesouhlasili s jeho politikou. Královská korespondence sargonovské dynastie obsahuje zmínky o dvorských intrikách a machinacích, ale nezmiňuje se o teroru nebo popravách. Významnou část obyvatelstva chránilo před královským útlakem jejich postavení občanů starých a privilegovaných měst a lze předpokládat, že podobný vztah mezi vládnoucími a ovládanými existoval v celém státě. Nikde nenalezneme ani stopu lidového odporu proti královské administrativě, připomínající skutečnost a politické aspirace Starého zákona, které se projevují především v jeho mesianistických ideálech.

Pokud se týče krále a jeho rodiny, je třeba nejprve poznamenat, že titul „královna“ se užíval pouze pro bohyně a ty ženy, které skutečně vládly, tedy pouze pro královny Arabů. Hlavní žena (nazývaná uctivým opisem „ta z paláce“) a královské souložnice žily, alespoň na asyrském dvoře, v harému střeženém eunuchy. Jejich způsob života pečlivě upravovaly královské edikty. Z dopisů z posledního období asyrského království víme, že manželky a matky králů měly občas na politiku velký vliv.³³ Všechny jsou však zastíněny slávou Semírámidy, která byla pravděpodobně babylonskou princeznou a vdovou po Šamší-Adadovi V. Vládla snad za svého nedospělého syna Adad-nárářiho III. a dokonce i později, protože dále užívala titulu královny a její jméno bylo na monumentech vytesáno spolu se jménem vládnoucího krále, jejího syna.³⁴ Její život se stal námětem mnoha pověstí řeckých autorů.

V mezopotamském městě byl královský palác organizací obrovského ekonomického významu, kam proudil tribut od pokořených a dokonce i velmi vzdálených národů, výnosy královských statků a výrobky královských dílen. Podle svého statusu byli z jeho skladišť živeni a odíváni příslušníci královské rodiny, administrativní úředníci státu i paláce, personál královské domácnosti, vojsko a zástupy nevolníků, otroků a dalších osob závislých na paláci. Je těžké určit, zda se palácová organizace původně vyvinula pouze z domácnosti a statků významného jedince, či se má v určitém ohledu považovat za odnož raně sumerské nebo dokonce předsumerské chrámové organizace, nebo zda se jedná o cizí, nemezopotamskou politickou koncepci. O administrativě paláce máme jen málo informací. Zachoval se pouze malý počet staroakkadských administrativních dokumentů, soubor textů ze středobaby-

lonského Nippuru a nakonec i malý počet novoasyrských textů z Kalachu a Nive. Tyto tři hlavní skupiny pramenů doplňují ojedinělé starobabylonské dokumenty a rozsáhlejší textový materiál ze Šághir Bázaru, Alalachu, Ugaritu a Nuzi, který je třeba teprve prostudovat ve vztahu k charakteru palácové administrativy.

Redistributivní systém v rozsahu mezopotamské palácové organizace se musel nezbytně dostat do konfliktu s chrámovou organizací Babylonie, a přece o napětí mezi nimi není nic známo. Význam chrámové organizace zřejmě od sumerského období trvale klesal a s postupem času byla zastíněna palácovou organizací, která se v teritoriálním státě rozšiřovala a bohatla. Větší počet textů z chrámové administrativy novobabylonského Uruku a Sipparu nemusí nezbytně znamenat, že význam těchto organizací přesahoval jejich lokality. Je možné, že státní administrativní dokumenty se v této době již psaly inkoustem na pergamen, a tudíž se nezachovaly.

Z hlediska architektury a půdorysu mají mezopotamské paláce jisté specifické rysy: trůnní sál, v němž král přijímal vyslance a ostatní hosty, velký dvůr před sálem a prostornou halu, která se snad užívala pro slavnostní hostiny za účasti krále a jeho dvořanů, což naznačuje jeden asyrský text obsahující návod pro uspořádání podobné hostiny. Kolem tohoto hlavního prostoru byla postavena obydlí pro krále a jeho družinu a skladiště. Chybí nám dosud srovnávací studie všech objevených paláců, i když by taková studie poskytla informace o místních i časových rozdílech a variacích v plánování i architektuře. V asyrských nápisech se často velmi detailně popisuje stavba nebo přestavba paláce. Zdá se, že každé významné město mělo svůj palác, i když ten byl častěji spíše sídlem představitele centrální správy než královským obydlím. V některých hlavních městech vybudovali králové i několik paláců.

Dějiny mezopotamského chrámu jako instituce zůstávají stále ještě v temnotách, ačkoliv nechybí texty, zvláště ze sumerského (především z Telló) a novobabylonského (z Uruku a Sipparu) období.^{34a} Na neštěstí se tyto dokumenty zabývají výhradně buď nižším personálem svatyně, dělníky a řemeslníky, kteří dostávali mzdu a naturální přiděly, nebo účty za materiál na výrobu specifických předmětů. Chrám byl organizován jako typický redistributivní systém s charakteristickým dvojím aspektem: přijímáním nájmu a darů a vydáváním mezd a naturálních dávek. Hlavním zdrojem příjmů byly dary, především pozemků darovaných králem, a příležitostný podíl na válečné kořisti, což byly hlavně drahocenné předměty a váleční zajatci.

Pouze z novobabylonského období máme doklady o tom, že věřící vhazovali malé stříbrné dary do schránek u vchodu do chrámu, což je zvyk, o němž se zmiňuje také bible.³⁵ Tato informace se náhodou dochovala, protože králové vybírali daně z příjmů chrámu a dokonce měli ve svatyni svého úředníka, který chránil jejich zájmy. Z tohoto období se zachovaly dva velké chrámové archivy, archiv Šamašova chrámu v Sipparu a archiv Ištariny svatyně

Eanna v Uruku. Odhalují dva zcela odlišné pohledy na chrámové hospodářství první poloviny prvního tisíciletí př. Kr. Texty z Uruku osvětlují správu pozemkového vlastnictví chrámu a texty ze Sipparu (dosud z větší části nepublikované) zajímavým způsobem ukazují dopad vznikajícího peněžního hospodářství na chrámovou organizaci. O vyšších vrstvách chrámové administrativy víme velmi málo. Zdá se, že kněz *šangu* (doslova snad hlavní kněz) stál v čele chrámové administrativy a kněz *énu* snad spojoval chrám a komunitu s božstvem způsobem, který byl v každé svatyni odlišný. Kněžská hierarchie v obvyklém smyslu tohoto termínu není nikde doložena a ^{pozn.} nevíme, zda při jmenování do funkce rozhodovala dědičnost nebo kvalifikace a jaký byl postup při jmenování. Řízení chrámových hospodářských záležitostí vyžadovalo písaře a dozorce všeho druhu, ale ke kultu bylo třeba kromě hlavního kněze a jeho pomocníků snad jen těch zaříkávačů a věštců, kteří byli nezbytní pro správnou funkci chrámu i paláce. Ve větších svatyních pravděpodobně existovala dělba práce, protože rituály a procesí vyžadovaly specifické činnosti, o nichž musíme předpokládat, že se značně lišily podle charakteru božstva, o němž se věřilo, že sídlí ve svatyni. Písaři, kteří sloužili chrámové administrativě, udržovali tradici vyučováním svého řemesla. Vyučovalo se léty posvěceným způsobem, jenž spočíval v kopírování starých textů. Tak chrámy hrály velmi důležitou roli v zachování literární tradice, i když neměly vlastní knihovny.

Pokud to lze vůbec určit, měly chrámy ve vztahu ke komunitě dvojí úlohu. Svatyně přijímaly určitou sociální odpovědnost a kultovní služby poskytovaly celé komunitě, ale nikoliv jednotlivcům. Chrámy se různými způsoby snažily napravovat křivdy vůči ekonomicky neprivilegovaným. Ve starobabylonském období se toho dosahovalo stanovením standardu váhy a míry, aby se zabránilo zneužívání chudých, a dále standardizací úrokové míry, jejíž fluktuace využívali věřitelé ve svůj prospěch. Chrámy se vcelku pokoušely jít příkladem a stanovit normy a spravedlivé standardy. Ve starobabylonském období, a někdy i v pozdějších obdobích, chrámy velmi často poskytovaly malé, bezúročné půjčky těm, kteří se ocitli v těžké situaci.³⁶ Z administrativních dokumentů z novobabylonského Uruku víme, že rodiče zasvěcovali chrámu své děti jako oblaty, aby je zachránili před smrtí hladem. Existují náznaky, že k podobným případům docházelo i dříve.³⁷ Chrám využíval těchto oblatů a jejich potomků tak, že jim dovolil vykonávat povolání, ale část svého příjmu museli odevzdávat chrámu. Podobným způsobem se v této době využívalo i otroků.

Není jasné, jaké kultovní služby poskytoval chrám komunitě, v níž sídlil. Nejprve je snad nutné zmínit organizaci přísah a ordálů, protože tato praxe je dobře dokumentována zvláště ve starobabylonském období. Není pravděpodobné, že by chrámy poskytovaly kultovní služby soukromníkům v průběhu jejich života od narození k pohřbu. Tuto funkci snad plnili věštcí, zaříkávači

a další osoby podobných profesí, které jsme si zvykli nazývat knězi. Ti však nečerpali duchovní moc ze své příslušnosti k chrámu, s nímž mohli, ale nemuseli být spojeni. Nezískávali ji ani vztahem k těm, jimž radili. Status a autoritu jim dávalo pouze vzdělání a osobní schopnosti. Základní funkcí chrámu v komunitě se zdá být jeho pouhá existence, protože spojoval město s bohem, jemuž poskytoval sídlo. Dům, v němž bůh sídlil (viz níže, str. 142), bylo nutné vydržovat a hmotně zabezpečit, aby si město zajistilo blahobyť a štěstí, což, jak se věřilo, zaručovala přítomnost boha. Obyčejnému člověku bylo dovoleno pouze zdálky obdivovat nádheru božího obrazu ve svatyni, do níž, alespoň v Babylonii³⁸, nesměl vstoupit. Měl také příležitost spatřit sochu boha nesenou v procesí vystavujícím bohatství a nádheru chrámu. Účastnil se dále i kolektivních oslav při slavnostech díkuvzdání nebo ceremoniálního smutku. Král byl jediným příslušníkem komunity, který měl za jistých okolností právo na kultovní služby chrámu (viz str. 85). Propast podobná té, která oddělovala chrám od jednotlivých věřících, oddělovala i krále od jeho věrných poddaných.

Královským právem i povinností byla stálá péče o chrámy. Od vítězných králů očekával chrám podíl na kořisti, zvláště pak drahocenné votivní dary vystavované před božstvem v jeho komnatě a také válečné zajatce, aby rozmnožili pracovní síly chrámu. Počínaje starobabylonským obdobím kněží vedli krále k tomu, aby si uvědomili, že jejich základní povinností vůči bohu, výrazem jejich díků i zárukou budoucích úspěchů, je budování stále větších a přepychověji zdobených chrámů se stále vyššími věžemi. Asyrští králové plnili tuto povinnost mnohem energičtěji než králové babylonští. Zásadně odlišné postavení krále v Asýrii vyjadřuje jeho trvalý vliv na kult, jenž se projevoval i v tvorbě nových náboženských předmětů. Nabonidovy pokusy o podobné změny v kultu v Babylonii, ať již se týkaly čelenky pro boha slunce nebo něčeho tak důležitého, jako bylo prosazování kultu boha Sína v Charránu, vyvolaly bouřlivé záporné reakce.³⁹ Otevřené konflikty podobného typu jsou velmi vzácné, ale jistě lze předpokládat, že vývoj, který v novobabylonském období přivedl královské úředníky do správních rad nejslavnějších chrámů, se neobešel bez střetu zájmů. V radách se objevuje, ale zřejmě pouze v soudcovské funkci, také shromáždění občanů města, v němž chrám sídlil. Stručně řečeno, dokumentovaná tisíciletí ukazují, že vztahy mezi chrámem, králem a městem byly neobyčejně složité, i když prameny až příliš často o tomto základním aspektu mezopotamské civilizace mlčí. Tyto vztahy měly určitě několik odlišných úrovní. Úroveň mocenské politiky, ekonomiky a kultu je jen nejnápadnější. Zatímco chrám usiloval o ekonomickou nezávislost zajištěnou pozemky a dostatečnou pracovní silou, král musel udržovat a zvětšovat také finanční zdroje, z nichž vydržoval palác, tj. stát. Úloha města, to jest shromáždění svobodných občanů, je mnohem méně jasná. Shromáždění mohlo být docela dobře nástrojem, který udržoval konfliktní zájmy v rovnováze a dokonce mohlo i těžit z vládnoucího napětí.